

Jerzy Oskar Jura (Kraków)

INFORMACJA IKONICZNA
W PODRĘCZNIKACH DO NAUCZANIA JĘZYKA POLSKIEGO
JAKO OBCEGO

Celem niniejszego referatu jest analiza funkcji ilustracji, czyli informacji ikonicznej, w podręcznikach do nauczania języka polskiego cudzoziemców. Jest to jednocześnie próba zestawienia możliwych technik wykorzystania ilustracji w podręcznikach do nauczania języka obcego w ogóle. Dlatego też w zestawieniu uwzględniono również podręczniki do nauki języka angielskiego, francuskiego oraz katalońskiego.

Elementy ikoniczne są czynnikiem ułatwiającym tak uczenie się języka, jak i jego nauczanie, szczególnie w przypadkach gdy rzeczywistości, o której mowa w tekście, nie da się zaprezentować bezpośrednio. Wtedy właśnie ilustracja jest substytutem rzeczywistości pozajęzykowej i ma podobne działanie konkretyzujące. Badania przeprowadzone nad rozwojem mowy dziecka wykazały istotną rolę odnoszenia mowy do konkretnej rzeczywistości, dla szybkości i skuteczności tego procesu (Bloom, Greenfield, Smith)¹. Komentowanie przez rodziców (najczęściej matkę) czynności wykonywanych przez dziecko lub osoby z jego otoczenia, określane jako *motherese speech*² zawiera przede wszystkim rzeczowniki konkretne, których desygnatami są przed-

¹ L. B l o o m, *One word at a time. The use of single word utterances before syntax*, Mouton, The Hague 1973.

² H. D u l a y i in., *Language Two (L2)*, Oxford Univ. Press, New York 1982, s. 26.

mioty znajdujące się w rzeczywistości bezpośrednio dostępnej dziecku.

Nimo iż sytuacja nauczania języka obcego (L2) ludzi dorosłych pod wieloma istotnymi względami różni się od przyswajania języka pierwszego (L1) przez dziecko, to jednak i w tym przypadku odniesienie tekstu do bezpośrednio danej rzeczywistości lub materiału wizualnego, który ją zastępuje, ułatwia zrozumienie, zapamiętanie i odtworzenie materiału językowego. Tak więc informacja ikoniczna jest przydatna we wszystkich pięciu fazach nauczania³: (1) w fazie rozpoznawania, gdy student uczy się poprawnie rozpoznawać formę wyrazu i kojarzyć ją ze znaczeniem, (2) w fazie powtarzania, opartej na dostarczonym wcześniej modelu językowym, (3) w fazie odtwarzania, gdy student odtwarza wcześniej poznany tekst z pamięci, (4) w fazie manipulacji, polegającej na tworzeniu ze znanych elementów nowych struktur językowych i wreszcie (5) w fazie samodzielnego tworzenia wypowiedzi, będącej celem każdego uczącego się. W każdym przypadku funkcja materiału wizualnego jest nieco inna, w związku z czym inne są też wymagania, jakie musi on spełniać.

W przypadku podręczników duży wpływ na zakres wykorzystania przekazu ikonicznego mają możliwości wydawnicze. Mogą one zawęzić zakres użycia ilustracji, narzucając taką, a nie inną konwencję graficzną. A. Wright⁴ wprowadza podział ilustracji podręcznikowych ze względu na konwencję graficzną, wyróżniając cztery ich rodzaje: pełny realizm (zwykle zdjęcia), realizm selektywny (osiąganie podobnych efektów przez rysunek), styl uproszczony (duży schematyzm przedstawienia) oraz różne style ekspresyjne (takie jak karykatury, rysunki humorystyczne etc.).

Proponowany przeze mnie podział jest oparty głównie na różnorodnych funkcjach ilustracji w procesie nauczania oraz na

³ A. Wright, Pomoce audiowizualne w nauczaniu języków, [w:] Kurs edynburski językoznawstwa stosowanego, red. J. P. B. Allen, S. P. Corder, A. Davies, t. II, Warszawa 1983, s. 187.

⁴ Ibidem.

relacji: student - tekst podręcznika - ilustracja - rzeczywistość.

Najczęściej spotykane w podręcznikach (nie tylko polskich) są ilustracje prostych pojęć, zwykle konkretnych rzeczowników, gdzie ilustracja przedstawia desygnat słowa (w ośmiu spośród jedenastu analizowanych podręczników). Takie wykorzystanie ilustracji znajduje najszersze zastosowanie w nauczaniu słownictwa początkujących, tak w podręcznikach, jak i przy zastosowaniu kartonów (flash cards), a podobną funkcję pełni w nauczaniu języka specjalistycznego na poziomie średnim i zaawansowanym. We wszystkich przypadkach ilustracja jest najbardziej ekonomicznym rozwiązaniem, gdyż opisowe definiowanie pojęć w języku nauczonym (L2) byłoby zbyt czasochłonne, bądź wręcz niemożliwe (w grupach początkujących). Jednocześnie dostarczanie językowych odpowiedników słów w języku studenta może być niewskazane ze względu na interferencję, lub utrudnione w grupach zawierających studentów różnych narodowości. Technika ta, poza podręcznikami, jest często stosowana w słownikach, zarówno całkowicie ilustrowanych, jak i jednojęzycznych (por. A. S. Hornby - "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English" lub "Diccionario Enciclopédico Ilustrado Sopena"). W przypadku tych ostatnich informacja ikoniczna jest jedynie uzupełnieniem czy też uściśleniem słownej definicji.

Charakterystyczna dla tego typu ilustracji jest zupełna bezkontekstowość przedstawień. Pojawiają się one wyizolowane ze swojego normalnego otoczenia, co zapewnia maksymalną jednoznaczność odczytania obrazu. Często uwzględnione są jedynie cechy absolutnie niezbędne do właściwego zinterpretowania obrazu, tak więc najczęściej stosowany jest tu styl uproszczony.

Znacznie rzadziej ten typ ilustracji bywa stosowany do prezentacji pojęć abstrakcyjnych, w tym - wyrazów oznaczających klasy obiektów (zwierzę, ptak, mebel). Wymaga to zgromadzenia większej liczby ilustracji pojęć konkretnych lub umownego, opisowego potraktowania przedmiotów, gestów i mimiki postaci dla wyrażenia pojęć typu: wesoły, zdenerwowany, bogaty, roztargniony etc. Takie przedstawienia pojęć abstrakcyj-

Typy ilustracji w analizowanych podręcznikach

Typ i użycie ilustracji	Uczymy się polskiego	Brak mi słów	Mów do mnie jeszcze	Polska po polsku	Communicating in Polish	Wśród Polaków	First Year Polish	Samo życie	Archipel	In Touch	Sempre Endavant
(1) Użycie denotatywne ilustracji	x	x		x		x		x	x	x	x
(2) Użycie konotatywne ilustracji		x		x				x	x	x	
(3) Opis wzajemnych relacji przedmiotów								x	x	x	
(4) Opis stanów i czynności	x	x	x				x	x	x		x
(5) Testowanie rozumienia tekstu									x	x	
(6) Jedna ilustracja kontekstualizująca	R	x	x	x		x			x		x
(7) Seria rysunków kontekstualizujących tekst	R		x					x	x		x
				x						x	x

(8) Ilustracje dotyczące kultury i geografii danego kraju (dodatkowe)	x			x	x	x	x		x		
(9) Jak wyżej + zintegrowane z programem nauczania	x			x	x		x		x	x	
(10) Reprodukcyjne "dokumentów"			x						x	x	x
(11) Wypowiedzi inspirowane obrazem (lub odwrotnie)									x		
(12) Tworzenie obrazu według instrukcji								x	x		
(13) Wykorzystanie ikonizacji pisma		x	x	x		x	x		x	x	x
Konwencja: Realizm pełny (selektywny)	= R										
Styl uproszczony											
Styl ekspresyjny											
Fotografie	= R										

B. Bartnicka i in., *Uczymy się polskiego*, t. 1-2, WP, Warszawa 1984; M. Chłopińska, P. Fornelski, [w:] *Brak mi słów*, red. W. Miodunka, UJ, Kraków 1984; W. Martyniuk, *Mów do mnie jeszcze*, UJ, Kraków 1984; W. Miodunka, J. Wróbel, *Polska po polsku*, t. 1-2, Interpr., Warszawa 1986; B. Penny, K. T. Malinowska, *Communicating in Polish*, Dept. of State Foreign Service Inst., Washington D.C. 1974; B. Rudzka, Z. Goczłowa, *Wśród Polaków*, cz. 1, PUL, Lublin 1981²; O. E. Swan, *First Year Polish*, Slavica Publish., Columbus, Ohio 1983²; *Samo życie!* Materiały do nauczania języka polskiego, rys. A. Fornelska; A. Piątkowski, UJ, Kraków 1986; J. Courtillon, S. Raillard, *Archipel* (Français Langue Etrangère), vol. 1-2; Les Éditions Didier, Paris 1983; O. Casrto, V. Kimbrough, *In Touch* (A Beginning American English Series), vol. 1-3, Longman, New York 1980; G. Puig et al., *Sempre Endavant - Catala per Adults No-Catalanoparlants*, Barcanova, Barcelona 1984.

nych charakteryzuje duża zależność od towarzyszącego tekstu, ponieważ ich odczytanie jest raczej interpretacją; przyporządkowanie: ilustracja - desygnat - słowo nie jest tu jednoznaczne.

O ile w przypadku ilustrowania pojęć konkretnych (nr 1) - patrz tab. 1 (numery w nawiasach dotyczą pozycji danego typu ilustracji) bazuje się na znaczeniu denotowanym przez ilustrację, o tyle w przypadku ilustrowania pojęć abstrakcyjnych odczytuje się znaczenie konotowane ilustracji (2).

Znaki ikoniczne obu typów (1, 2) są tradycyjnie określane jako sematy (Prieto, Eco)⁵, bowiem każdemu z nich można przyporządkować nie tylko jedno słowo, lecz także wiele sądów (np. ilustracja przedstawia mężczyznę - słowo: mężczyzna, sądy: mężczyzna stoi, mężczyzna jest wysoki, mężczyzna ma ciemne włosy i inne). Sematy mogą przedstawiać pojedyncze przedmioty, jak również grupy przedmiotów i relacje zachodzące między nimi. W tym ostatnim przypadku najczęściej stosowaną techniką jest opis wzajemnych relacji przedmiotów dokonywany przez studentów na podstawie ilustracji (np. opis pokoju). Spośród polskich podręczników jedynie zestaw plansz "Samo życie"⁶ wykorzystuje tę technikę. W tabeli takie użycie ilustracji uwzględniono osobno (3).

Językowo ilustracjom ujętym w pierwszych czterech kategoriach (1, 2, 3, 4) towarzyszy wąski zakres prostych struktur zdaniowych nazywających (To jest długopis. On jest Polakiem) bądź opisujących (Długopis jest czarny. On jest wysoki). Rzadziej są to zdania opisujące stany lub czynności (Ona siedzi. Książka leży na stole.).

Ilustracje tego typu (1, 2, 3, 4), oprócz ilustrowania tekstu dydaktycznego, mogą doskonale służyć do testowania rozumienia tekstu mówionego i pisanego. Takie ich wykorzystanie ujęto jako osobną kategorię (5). Technika ta nie została jed-

⁵ U. Eco, Pejzaż semiotyczny, Warszawa 1972; L. Prieto, Przekazy i sygnały, Warszawa 1970.

⁶ Samo życie! Materiały do nauczania języka polskiego, rys. A. Fornelska, A. Piątkowski, Wyd. UJ, Kraków 1986.

nak wykorzystana w żadnym z analizowanych tu podręczników do nauczania języka polskiego.

Odmienne wykorzystanie materiałów wizualnych to ilustrowanie nie pojedynczego pojęcia lecz całej, niekiedy złożonej sytuacji jednym rysunkiem (6) lub serią rysunków, zwykle na zasadzie komiksu (7). Seria rysunków najczęściej jest wykorzystana do ilustracji dialogów. Charakterystyczne jest tu użycie "dymków", w których pojawia się tekst wypowiedzianej kwestii (lub "dymki" puste, do uzupełnienia przez studenta).

Funkcją tego typu materiałów jest przede wszystkim kontekstualizacja sytuacji czy zdarzenia, która może być bardzo pomocna w rozumieniu tekstu słyszanego po raz pierwszy przez dostarczanie informacji pozajęzykowej, głównie o charakterze socjolingwistycznego opisu sytuacji mowy (speech situation): кто до кого mówi (wzajemna relacja rozmówców, określenie płci, wieku, zawodu etc.), gdzie dialog ma miejsce (określenie formalności bądź nieformalności sytuacji). Tym samym student otrzymuje informację o tym, kiedy jaki wariant języka (= odmiana funkcjonalna) jest używany.

Ilustracja zastępuje tu rozbudowany komentarz o charakterze stylistycznym, który musiałby być skomplikowany i niekiedy zbyt trudny do przekazania w L2. Aby określić wszystkie zmienne, które wpływają na dobór reguł konwersacyjnych (co-ocurrence, sequencing, and alternation rules)⁷, potrzebny jest jednak dość duży stopień realizmu tych ilustracji. Z przedstawionych wcześniej konwencji jedynie pełny realizm lub realizm selektywny spełniają swoje zadanie. Użycie stylu uproszczonego lub ekspresyjnego jest w zasadzie bezcelowe, gdyż dostarcza niewiele danych.

Przy przygotowywaniu materiałów ilustrujących sytuacje warto zwrócić uwagę na maksymalne zróżnicowanie wyglądu osób w nich występujących. Zapewnia to szybkie rozpoznawanie przez

⁷ S. E r v i n - T r i p p, Sociolinguistics, [w:] Advances in the sociology of language, ed. J. A. F i s h m a n, Mouton, The Hague 1971, s. 15-91; t e n Ź e, On sociolinguistic rules: alternation and co-ocurrence, [w:] Directions in sociolinguistics Holt, ed. J. J. G u m e r t z, D. H y m e s, Reinhart and Winston, New York 1972.

studenta tych samych osób na różnych rysunkach, nawet przy pewnej stylizacji czy uproszczeniu rysunku.

Ilustracje tego typu (6, 7) pełnią dodatkowo ważną rolę informacyjną o sposobie życia mieszkańców danego kraju i o ich sposobie bycia i zwyczajach. Funkcja ta jest szczególnie ważna w podręcznikach przeznaczonych do nauki języka poza granicami kraju, w którym jest on używany (np. nauczanie języka polskiego w USA, lub hiszpańskiego w Polsce), gdyż lansuje się w ten sposób pewien archetyp, czy też model "typowego" Polaka, Hiszpana, Amerykanina etc. Ta ważna funkcja jest niestety niedoceniana w wielu podręcznikach do nauki języka polskiego. Używanie konwencji uproszczonej lub karykaturalnych przerysowań stylu ekspresyjnego nie sprzyja propagowaniu modeli zgodnych z rzeczywistością, wykazuje natomiast silną tendencję do lansowania modeli negatywnych.

Odmiernym typem ilustracji są materiały, które z założenia mają zapoznawać studenta z realiami kulturowymi, społecznymi czy geograficznymi danego kraju (8). Chodzi tu o zdjęcia (rzadziej rysunki) przedstawiające znane obiekty w danym kraju (ang. landmarks), jak: pomniki, budowle, elementy krajobrazu, które często funkcjonują jako pewnego rodzaju symbole. Często są również prezentowane zdjęcia znanych ludzi, dzieł sztuki etc. Warto zwrócić uwagę na dwie rzeczy: po pierwsze, wymagana jest tu konwencja realistyczna (realizm pełny lub selektywny), najlepiej zdjęcia. Po drugie, informacje ikoniczne tego typu są w pełni wykorzystane, gdy są w jakiś sposób związane z programem zawartym w podręczniku, będąc uzupełnieniem czy też rozszerzeniem materiału (9), a nie tylko ozdobą książki.

W ramach tej kategorii mieszczą się też reprodukcje autentycznych dokumentów (10) w ich oryginalnej formie, a więc różnych napisów, tablic informacyjnych, plakatów, formularzy, reprodukcje okładek książek, czasopism, płyt. Jest to szczególnie ważne w przypadku nauczania języka poza granicami kraju, gdzie jest on używany, ponieważ wtedy zarówno studenci, jak uczący mają ograniczony dostęp do tego typu informacji.

Wprawdzie w obecnie stosowanych metodach nauczania oddziela się nauczanie o języku i kulturze od nauczania języka jako

takiego, jednak informacje o kulturze, życiu społecznym i geografii podnoszą w pewien sposób prestiż języka poprzez ukazanie kultury, na tle której funkcjonuje, i stanowią element motywacyjny, szczególnie w przypadku języków, które nie mają rangi języków międzynarodowych (np. polski, kataloński).

Z zupełnie innym traktowaniem ilustracji mamy do czynienia w przypadku tzw. technik humanistycznych, które starają się wykorzystać i zaktywizować podświadomy potencjał twórczy studenta oraz czynniki emocjonalne poprzez zajęcia językowe. Są to techniki (bo trudno mówić tu o kompletnej metodzie nauczania) oscylujące na pograniczu technik nauczania języka i terapii. *Nota bene*, nauczanie języka obcego bywa też wykorzystywane dla celów terapeutycznych. Duży nacisk kładzie się na zawartość raczej niż na formę wypowiedzi studenta. Jedną z popularnych technik tego typu jest technika polegająca na komentowaniu, a właściwie interpretowaniu obrazu z wykorzystaniem wielu możliwości interpretacji tego samego przekazu ikonicznego (11). Autorzy materiałów przeznaczonych do takiego celu chętnie wykorzystują tu współczesne malarstwo (szczególnie surrealistyczne) i grafikę. Stosowana jest też technika odwrotna: sporządzenie przez studenta ilustracji inspirowanej tekstem (zwykle literackim). Tego typu zajęcia wymagają jednak wewnętrznej konsolidacji grupy studentów, wzajemnego zaufania oraz dużego wycucia ze strony uczącego, dlatego ilustracje będące ich podstawą rzadko pojawiają się w podręcznikach; ich użycie trudno ująć w sztywne ramy programu, i w związku z tym takie materiały są raczej publikowane osobno i mogą być wykorzystane przez prowadzącego zajęcia w dowolnym, wybranym przez niego momencie. Jako przykład może tu posłużyć książka "Mind's Eye", opracowana wprawdzie do nauczania języka angielskiego, która może jednak z powodzeniem być wykorzystana do nauczania tak języka polskiego, jak każdego innego języka.

Pełną modyfikacją tego typu technik są techniki polegające na tworzeniu rysunku na podstawie ścisłej instrukcji (12).

Pismo nie jest bezpośrednio znakiem ikonicznym - jest ono w pełni konwencjonalne i synchronicznie nie motywowane, jednak wykorzystanie ikonizacji pisma, czyli różnorodnych krojów czcionki, może również być pomocne i jest coraz częściej sto-

sowane w nauczaniu języków, a tym samym także i w podręcznikach służących do tego celu. Istnieje tu wiele możliwości - najważniejszą jest wyróżnienie (innym kolorem, odrębnym krojem czcionki) pewnej informacji w tekście i zwrócenie uwagi studenta na nowe słownictwo lub pewien aspekt formalny języka. Często jest to najbardziej przystępna forma przedstawienia informacji metajęzykowej (np. wyróżnienie tematu i końcówki, przyrostków, alternacji etc.). Jest to szczególnie przydatne w nauczaniu języków o rozbudowanej fleksji, gdzie wraz z tabelami technika ta może znacznie ułatwić opanowanie niektórych aspektów gramatyki.

Przedstawiona powyżej charakterystyka funkcji informacji ikonicznej w nauczaniu języka obcego (13 odrębnych kategorii) wraz z wymienionymi czterema kategoriami klasyfikacji formalnej została przeze mnie zastosowana do analizy dziesięciu podręczników do nauczania języka polskiego. Dla porównania w zestawieniu uwzględniono też podręczniki do nauczania innych języków. Rezultaty tej analizy są przedstawione w tab. 1. Okazało się, że autorzy podręczników nie zawsze w pełni wykorzystują możliwości techniczne. Wynika to być może także z małej kontroli autora nad końcową formą książki, co jest efektem ustalonej, choć niesłusznej, tradycji, iż autor jest odpowiedzialny za tekst podręcznika, a stroną graficzną pozostawia się całkowicie rysownikowi czy grafikowi. Bardziej wskazane byłoby tu tworzenie tekstów "zintegrowanych", które już w momencie powstawania tekstu podręcznika uwzględniałyby wykorzystanie materiału wizualnego nie jako dodatku czy ozdoby, lecz jako integralnej części podręcznika.

Spośród analizowanych tu podręczników do nauczania języka polskiego, w dwóch w ogóle nie uwzględniono ilustracji ("W Polsce po polsku"; "Z polskim na co dzień")⁸. Pozycje te pominięto w tabeli. Analiza pozostałych podręczników wykazuje, że niesłuszne jest przekonanie, iż to ograniczenia techniczne (wydawnicze) powodują małe wykorzystanie ilustracji. Ogranicze-

⁸ M. G r a l a, W. P r z y w a r s k a, W Polsce po polsku, Warszawa 1981; c i ż, Z polskim na codzień, Warszawa 1978.

nia te mogą oczywiście zmniejszyć je znacznie, jednak duże możliwości techniczne (łatwość wykorzystania wszystkich konwencji graficznych i fotografii) czasami idą w parze z minimalnym wykorzystaniem informacji ikonicznej.

W analizowanych tu podręcznikach do języka polskiego (także wydanych za granicą) średnio wykorzystano 4,7 spośród trzynastu wyróżnionych typów ilustracji. Dla analizowanych tu podręczników do nauki innych języków wskaźnik ten wynosi 9,3, a więc jest dwa razy większy.

Wydaje się, że w programach nauczania języka mających charakter komunikacyjny dwanaście spośród trzynastu scharakteryzowanych kategorii mogłoby znaleźć w pełni uzasadnione zastosowanie, pojawiając się tym samym w podręcznikach.